

теоретичних проектів від послаблення ролі національних держав і, відповідно, національного законодавства як наслідка глобалізації до появи держави-жандарма, яка спираючись на власну силу і реалізуючи стратегії національної безпеки, формує світовий порядок. Всі теоретичні проекти, тією чи іншою мірою, маніфестують ідею про логічне завершення проекту держави-нації, що призводить до низки проблем і небезпечних для національної безпеки явищ. Важливо звернути увагу на одному принциповому моменті – Велика французька революція не сформувала якісно новий тип суверенітету, революціонери видозмінили абсолютистський суверенітет, але залишили його структуру, що продовжує породжувати і сьогодні низку проблем і протиріч, пов'язаних із національним суверенітетом.

Таким чином, процес формування держав сучасного типу (національних держав), який відбувався протягом всього

Нового часу не пориває з абсолютистською традицією, а являє собою поступовий процес трансформації від абсолютистського суверенітету до національного суверенітету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kantorowicz, E. The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology / E. Kantorowicz . - NJ: Princeton University Press, 1997. – 568 p.
2. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади / Ж. Мере. – Л.: Кальварія, 2003. – 216 с.
3. Арентт Х. О революції / Х. Арентт. – М.: Издательство «Європа», 2011. – 464 с.
4. Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
5. Шмитт К. Государство и политическая форма / К. Шмитт. – М.: Изд. дом Гос.ун-т – Высшей школы экономики, 2010. – 272 с.
6. Жувенель Б. Власть: Естественная история ее возрастания / Б. де Жувенель. – М.: ИРИСЭН, Мысль, 2011. – 546 с.

УДК 330.113.4

Валесян С.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ТЕХНОЛОГІЇ ВЛАДИ ІСТОРИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ЛОГІКОЮ НАКОПИЧЕННЯ КАПІТАЛУ ТА ТЕРИТОРІАЛІЗМОМ

Розглядаються основні сутнісні характеристики накопичення капіталу та логіки територіальних завоювань з точки зору світ-системного аналізу. Досліджуються базові стратегії капіталізму протягом останніх п'ятисот років, роль накопичення капіталу у формуванні сучасних міжнародних відносин та аналізуються функції міжнародних інститутів у сучасній світ-системі.

Ключові слова: світ-система, накопичення капіталу, територіалізм, гегемонія, світовий порядок

Валесян С.В.

ТЕХНОЛОГИИ ВЛАСТИ ИСТОРИЧЕСКОГО КАПИТАЛИЗМА: ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ЛОГИКОЙ НАКОПЛЕНИЕ КАПИТАЛА И ТЕРРИТОРИАЛИЗМОМ

Рассматриваются основные сущностные характеристики накопления капитала и логики территориальных завоеваний с точки зрения мир-системного анализа. Исследуются базовые стратегии капитализма на протяжении последних пятисот лет, роль накопления капитала в формировании современных международных отношений и анализируются функции международных институтов в современной мир-системе.

Ключевые слова: мир-система, накопления капитала, территориализм, гегемония, мировой порядок

Valesyan S.

**THE TECHNOLOGY OF POWER OF HISTORICAL CAPITALISM: THE
RELATIONSHIP BETWEEN THE LOGIC OF CAPITAL ACCUMULATION AND
TERRITORIALISM**

The article describes the main characteristics and intrinsic logic of capital accumulation and territorial gains in terms of world-systems analysis. Special attention is paid to the basic strategies of capitalism over the past five hundred years, the role of capital accumulation in the formation of international relations and analyzed the function of international institutions in the modern world-system.

Keywords: world-system, capital accumulation, territorialism, hegemony, world order

Соціальні дослідження ХХ століття характеризуються перш за все аналізом того, що пов'язує спосіб економічного виробництва та його вплив на структуру політичної взаємодії у міждержавних відносинах. Звичайно, можна припустити, що ми продовжуємо марксистський дискурс щодо питання зв'язку способу виробництва та ідеологічної надбудови у вигляді політичних інститутів тощо. Але на початку ХХ століття, економічні відносини зазнали таких трансформацій, що структура капіталізму ХІХ ст., проаналізована К.Марксом, у багатьох відношеннях втрачає свою актуальність. Перш за все, це стосується ролі держави в економічних процесах. Якщо капіталізм ХІХ ст. апелював до міжнародної системи золотого стандарту та принципу *laissez-faire*, то в моделі ХХ ст. ми бачимо переважно державне втручання в економіку та перехід до централізованої системи фінансів: «Цей режим пов'язується зі становленням особливого етапу капіталістичного розвитку, який характеризується інвестиціями в основний капітал та який створює потенціал для постійного розвитку виробництва та масового споживання. Для втілення цього потенціалу була необхідна відповідна державна політика та дії, соціальні інститути, норми та моделі поведінки. «Кейнсіанство» описується як спосіб регулювання, який дозволив фордистському режиму повністю розкрити свій потенціал» [1, с.40].

Упродовж минулого століття було немало спроб осмислення суті капіталістичних відносин, але для нас важливим є розуміння капіталізму як траєкторії розвитку, синтезу політичних та економічних відносин упродовж останніх шестисот років. Саме такий часовий відрізок важливий для розуміння капіталізму як циклічної та самовідтворювальної системи відносин. Важливо розуміти, що саме слово «капіталізм» тут вживається як система перманентного

накопичення капіталу, тому що в докапіталістичних історичних системах технології накопичення не мали перспектив через цілу низку технічних перешкод. Дуже складний і тривалий процес накопичення капіталу майже завжди блокувався на той чи іншій стадії, навіть якщо капіталіст мав у своєму розпорядженні основну частину економічних та політичних інструментів: «Наш уявний капіталіст завжди потребував використання робочої сили; це означало, що була необхідність існування людей, яких можна було б зацікавити такою роботою або примусити її виконувати. Після того як робітників знаходили та товари були вироблені, останні потрібно було якимось чином продати, що вимагало наявності системи розподілу і групи покупців з необхідними засобами для придбання товарів. Товари потрібно було продати за ціною більшою, ніж загальні витрати (з точки зору продажів), понесені продавцем.... Висловлюючись сучасною мовою, необхідно було отримати прибуток. Власник прибутку повинен був здатний зберегти цей прибуток до появи розумної можливості вкласти його, після чого весь процес повторювався з моменту виробництва» [2, с.77]. Такого роду оборот капіталу міг здійснитися тільки за всіх необхідних умов накопичення, головними серед яких є: вільний ринок праці, ринок капіталу, широкий ринок збуту товарів та гарантування прав на приватну власність з боку держави. Проте у досучасний період повний цикл накопичення не було можливості здійснити через відсутність усіх вищезазначених умов для накопичення капіталу: «Однак у реальності у досучасний період цей ланцюг процесів (який іноді називають оборотом капіталу) рідко коли замикався. Перш за все, ланки товарного ланцюга в історичних соціальних системах минулого розглядалися як ірраціональні і/або аморальні тими, хто мав політичну й моральну владу. Але навіть і без втручання влади у вказаний процес він зазвичай

зривався через відсутність одного або декількох елементів процесу – накопичених активів у грошовій формі, робочої сили, яка повинна бути використана виробником, мережі розподільних організацій, споживачів-покупців» [2, с.77].

Дуже показова в цьому сенсі провальна місія лорда Джорджа Маккартні, який прибув до Китаю у 1793 році з метою налагодження торгових зв'язків між Британською Імперією та Китаєм. Спроби Англії встановити дипломатичні відносини з китайською імперією на основі прийнятих в європейському світі принципів, започаткованих в кінці XVIII – на початку XIX ст., не увінчалися успіхом. Тільки після низки об'єднаних військових експедицій європейським країнам вдалося силою налагодити відкриті торгові стосунки з китайською імперією. Всі причини, пов'язані з небажанням Китаю включатися у світ-систему, пояснювалися особливою культурною моделлю, яка не включала в себе європейський принцип раціональності [3, с.52].

Розвиток капіталізму потребує деякого ряду умов не тільки економічного характеру, як було зазначено вище, але й деяких політичних тенденцій, які були притаманні лише західноєвропейській системі міжнародних відносин наприкінці Середніх Віків. Перш за все це пов'язано з розпадом системи феодальних відносин, яка характеризувалась розподілом між містом і селищем, зростанням торгівлі у містах і ослабленням ролі католицизму в міжнародній політиці. Саме такі умови сприяли створенню умов для стійкого накопичення капіталу та встановлення стабільних торгових зв'язків між Європою та Азією.

На думку Дж. Арігі, першими центрами накопичення капіталу були міста-держави: Генуя та Венеція, оскільки купці саме цих держав притримувалися універсальної формули К.Маркса для накопичення капіталу: Гроші – Товар – Гроші. «Поняття системних циклів накопичення, узяті нами з історичного спостереження Броделя за повторюваними фінансовими експансіями, логічно впливає з цієї строго інструментальної моделі капіталізму зі світом торгівлі та виробництва і підкреслює її. Тобто фінансові експансії свідчать про ситуацію, коли вкладення грошей у зростання торгівлі і виробництва перестає забезпечувати таке саме надходження коштів до капіталістичної стратегії, як і чисто фінансові угоди. У такій ситуації капітал, вкладений у торгівлю і виробництво, прагне повернутися до своєї

грошової форми і більш прямим накопиченням, як у скороченій формулі у Маркса $G - G$ » [1, с.47].

Така модель є характерною виключно для капіталізму, але не для ринкової економіки загалом. Такий, на перший погляд, дивний поділ капіталу та ринку є елементом тріступеневої моделі економіки Ф.Броделя, яка розглядає ринкову економіку як природну та притаманну будь-якому соціуму модель обміну товарами. Своєю чергою капіталізм є своєрідною антитезою ринку. Світова ринкова економіка в різноманітті горизонтальних ринкових зв'язків між різними економічними суб'єктами вийшла з глибини низового шару матеріального життя задовго до появи капіталізму над шаром ринкової економіки: «Вище нього [нижнього «поверху»], в зоні переважно ринкової економіки, множилися горизонтальні зв'язки між різними ринками; якийсь автоматизм зазвичай з'єднував там попит, пропозицію і ціну. Нарешті, поруч з цим шаром або, вірніше, над ним зона «антиринку» представляла царство спритності і права сильного. Саме там і розташовується зона капіталізму переважно – як вчора, так і сьогодні, як до промислової революції, так і після неї» [4, с. 220].

Ніде, крім Європи, такі умови та елементи капіталізму не створювали такого потужного поєднання, яке підштовхнуло європейські держави до територіального завоювання світу і створення всесильного і по-справжньому глобального капіталістичного світу-економіки. З цієї точки зору, дійсно важливим переходом, який потребує пояснення, є не перехід від феодалізму до капіталізму, а перехід від розсіяної до зосередженої капіталістичної влади. І найбільш важливим аспектом цього було унікальне поєднання держави й капіталу, яке ніде не було більш сприятливим для капіталізму, ніж в Європі. Саме децентралізована модель роздрібною феодальною владою забезпечила більш-менш безпечне накопичення капіталу, аніж у централізованих бюрократичних імперіях, на зразок Персії або Китаю.

Ф. Бродель підкреслює, що основною особливістю історичного капіталізму протягом його *longue durée*, тобто всього його існування, були «гнучкість» та «еклектичність» капіталу, а не конкретні форми, прийняті останнім в різних місцях і в різний час: «Підкреслимо ще раз це найважливішу для загальної історії капіталізму якість: його випробовану гнучкість, його здатність до

трансформації і до адаптації. Якщо, як я вважаю, існує певна єдність капіталізму від Італії XIII століття до сьогоденного Заходу, то якраз тут його слід поміщати і спостерігати» [4, с. 432].

Головною рисою капіталізму як адаптивної та гнучкої системи є ідентифікація с державними інститутами. Капіталізм знаходиться на підйомі лише тоді, коли ідентифікує себе з державою, коли сам стає державою. Під час першої великої фази його розвитку в містах-державках Італії – Венеції, Генуї, Флоренції, чия влада належала фінансовій еліті. У Голландії XVII ст. регенти-аристократи управляли країною в інтересах і навіть за прямими вказівками купців і великих фінансистів. На сьогоднішній день пострадянські країни тільки підтверджують цю тезу, маючи при владі повністю інтегровану бізнес-еліту у всі політичні інститути країн минулого Радянського Союзу. Зворотним боком цього процесу інтеграції капіталізму та держави була міждержавна конкуренція за мобільний капітал. Як зазначав Макс Вебер у своїй «Історії господарства», в античності, як і в епоху пізнього Середньовіччя, європейські міста були розсадниками «політичного капіталізму». І в ту, і в іншу епоху самостійність міст поступово руйнувалася більшими політичними структурами. Але якщо в епоху античності ці втрата самостійності означала кінець політичного капіталізму, то в епоху раннього Нового часу вона означала переростання капіталізму в нову світову систему: «У давнину, самостійність міста була поглинена бюрократично організованою державою, в якій політичному капіталізму вже не знаходилося місця ... але практично нові міста були настільки ж мало вільними, як і античні міста часів римського панування. Різниця полягає лише в тому, що тепер вони підпали під владу конкуруючих між собою національних держав, які проводять безперервну мирну й військову боротьбу за панування. Ця конкуренція і створила надзвичайно сприятливі умови для розвитку сучасного капіталізму. Кожна держава прагнула залучити вільний капітал, і цей останній диктував умови, на яких він погоджувався служити. Таким чином, замкнута національна держава створює умови для подальшого існування капіталізму, і останній зберігається до тих пір, поки національна держава не поступиться місцем більш глобальній системі» [5, с. 305].

Міждержавна конкуренція за мобільний капітал може набувати дуже небезпечних масштабів та може поставити під сумнів саме існування мобільного капіталу. Так, якщо міждержавна конкуренція набуває форми гострої і тривалої збройної боротьби, немає ніяких причин, щоб витрати міждержавної конкуренції для капіталістичних підприємств не перевищували витрати централізованого правління, які вони понесли б у світовій імперії. Навпаки, за таких обставин прибутковість капіталістичного підприємства у цілому може бути підірвана і в кінцевому підсумку зруйнована в результаті постійно зростаючого перерозподілу ресурсів на користь військового підприємства та постійно зростаючого руйнування мереж виробництва й обміну, за допомогою яких капіталістичні підприємства присвоюють надлишки і перетворюють такі надлишки в прибуток. Водночас конкуренція між капіталістичними підприємствами не обов'язково веде до постійної сегментації політичної сфери на окремі юрисдикції. І знову це багато в чому залежить від форми та інтенсивності конкуренції, в цьому випадку – між капіталістичними підприємствами. Якщо ці підприємства вплетені в щільні мережі трансдержавного виробництва й обміну, сегментація цих мереж на дискретні політичні юрисдикції може завдати руйнівного впливу на конкурентне становище всіх капіталістичних підприємств по відношенню до некапіталістичних інститутів. За цих обставин капіталістичні підприємства цілком можуть мобілізувати політичні зв'язки для ослаблення, а не для посилення або відтворення політичного поділу світ-економіки. Іншими словами, конкуренція між державами і між підприємствами може набувати різних форм, і ці форми дуже впливають на функціонування сучасної світ-системи як способу правління і способу накопичення. Недостатньо показати історичний зв'язок між конкуренцією держав і конкуренцією підприємств. Також необхідно визначити, яких форм вони набувають, і як вони змінюються з часом. Тільки так можна повною мірою зрозуміти еволюційну природу сучасної світ-системи і роль, яку зіграли послідовні світові гегемонії у створенні і перестворенні системи для вирішення постійного протиріччя між «нескінченим» накопиченням капіталу і порівняно стабільною організацією політичного простору.

У цьому сенсі Дж.Аріггі виділяє дві логіки або технології влади: капіталізм і територіалізм. Правителі, які ототожнюють владу з протяжністю та населеністю своїх володінь і вважають багатство / капітал засобами або побічним продуктом прагнення до територіальної експансії, а капіталістичні правителі, навпаки, ототожнюють владу зі ступенем свого контролю над рідкісними ресурсами і вважають територіальні придбання засобами і побічним продуктом накопичення капіталу: «Перефразовуючи загальну формулу капіталістичного виробництва у Маркса ($G - T - G'$), можна визначити відмінність між двома логіками влади за допомогою формул $Ter - G - Ter'$ і $G - Ter - G'$ відповідно. Згідно з першою формулою, абстрактна економічна влада або гроші (G) являє собою засіб або проміжну ланку в процесі, спрямованому на придбання додаткових територій ($Ter - Ter = + \Delta Ter$). Згідно з другою формулою, територія являє собою засіб або проміжну ланку в процесі, спрямованому на придбання додаткових засобів платежу ($G - G = + \Delta G$)» [1, с. 75].

Таким чином, у територіалістській стратегії контроль над територією і населенням є метою, а контроль над мобільним капіталом – засобом зміцнення держави і ведення війни. У капіталістичній стратегії відносини між цілями і засобами перевертаються: контроль над мобільним капіталом є метою, а контроль над територією і населенням – засобом. Ця антиномія нічого не говорить про силу примусу, що використовується в прагненні до влади за допомогою тієї чи іншої стратегії. Логічну структуру державних дій по відношенню до територіальних придбань і накопичення не слід змішувати з дійсними результатами. Історично капіталістична і територіалістська логіки влади діяли не ізольовано одна від одної, але в зв'язку одна з одною в рамках певного просторово-часового контексту: «У підсумку, дійсні результати суттєво, навіть діаметрально відрізнялися від того, що було притаманне кожній логіці, що розуміється абстрактно. Так, історично найбільш сильна тенденція до територіальної експансії сходила до осередку політичного капіталізму (Європа), а не найбільш розвиненої і сформованої територіальної імперії (Китай)» [1, с. 76].

Вперше в історії синтез територіалізму та капіталізму ми зустрічаємо на прикладі британського імперіалізму. Він мав три основні і тісно пов'язані складові: поселенсь-

кий колоніалізм, капіталістичне рабство і економічний націоналізм. Всі три складові відігравали важливу роль для реорганізації світового політичного простору, але поселенський колоніалізм, судячи з усього, був найбільш важливий. Британські правителі багато в чому спиралися на приватну ініціативу своїх підданих в ослабленні переваг тих іноземних колоністів, які приступили до заморської експансії раніше британських підданих.

Кожна з основних стадій накопичення капіталу мала свою унікальну технологію влади, не змінюючи самої структури накопичення. Якщо Об'єднані Провінції мали унікальні умови після утворення Вестфальської системи міжнародних відносин та об'єднали світ у єдину світ-систему за допомогою торгових потоків, то британський капіталізм приєднав до цієї тактики ще й територіальні завоювання та промислову революцію. Промислова революція та розвиток воєнних технологій, забезпечили Британській імперії владу не тільки над торговими потоками, але і можливістю контролювати та заселяти необхідні території.

Однією із ознак кризи сучасного американського циклу накопичення є не тільки відсутність можливого конкурента на геополітичній арені та неможливість подальшої географічної експансії капіталу, але й своєрідний регрес технології геополітичного домінування, який втілюється у старих прийомах голландської системи накопичення, а саме у відсутності територіальних претензій до інших держав та домінуванні транснаціональних корпорацій у міжнародній торгівлі. На відміну від британського колоніалізму, американська система апелювала до системи національного самовизначення та світового уряду у вигляді Організації Об'єднаних Націй: «Саме як розширення і заміна Вестфальської системи за британської гегемонії ґрунтувалася на стратегіях і структурах світового правління і накопичення, які швидше відповідали стратегіям і структурам імперської Іспанії в XVI столітті, ніж голландській гегемонії, так і розширення і заміна цієї системи за американської гегемонії супроводжувалися «регресом» до стратегій і структур світового правління і накопичення, які були схожі зі стратегіями і структурами голландської, а не британської гегемонії. У цьому сенсі, «антиімперіалізм» є одним із таких тотожностей. Хоча Сполучені Штати сформувалися в результаті

безпрецедентного «внутрішнього» територіалізму, ні голландська, ні американська гегемонія не ґрунтується на територіальній «світової імперії», на якій ґрунтувалася британська гегемонія» [1, с. 75].

Отже, американський цикл накопичення, орієнтований преш за все на розширення Вестфальської системи та розширення ролі транснаціональних корпорацій, відмовляється від тактики територіалізму на користь наддержавних інститутів. Головна тенденція другої частини американського циклу накопичення (до 1980 року) полягала у відриві транснаціональних корпорацій від національних економік.

Внаслідок своєї транстериторіальної і функціональної спеціалізації, кількість транснаціональних компаній, що процвітали за американської гегемонії, було незрівнянно більша, аніж в періоди попередніх гегемоній: «...на 1980 рік кількість транснаціональних компаній перевищувало 10 000, а кількість їх зарубіжних філій – 90 000. За іншими оцінками, на початок 1990-х років ця кількість виросла до 35 000 і 170 000 відповідно.... До 1970 року, коли настала криза американської гегемонії, втіленої в світовому порядку «холодної війни», транснаціональні компанії створили світову систему виробництва, обміну й накопичення, які не підкорялися жодній державі і здатну підпорядкувати своїм «законам»

будь-якого члена міждержавної системи, включаючи Сполучені Штати» [1, с. 120].

Поява цієї системи вільних підприємств або транснаціональних корпорацій, тобто вільних від обмежень, що накладаються на процеси світового накопичення капіталу територіальною закритістю держав, була найбільш важливим результатом американської гегемонії. Вона стала новою поворотною точкою в процесі розширення та заміни Вестфальської системи і, можливо, початком відмирання сучасної міждержавної системи, як основної характеристики світової могутності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Арриги. – М.: Территория будущего, 2006. – 472 с.
2. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / Иммануил Валлерстайн. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. – 176 с.
3. Киссинджер Г. О Китае / Генри Киссинджер. – М.: АСТ, 2014. – 635 с.
4. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: В 3-х т. Т. 2: Игры обмена / Фернан Бродель. – М.: Прогресс, 1988. – 632 с.
5. Вебер М. История хозяйства. Город / Макс Вебер. – М.: КАНОН-пресс-Ц: Кучково поле, 2001. – 576 с.